

QEYRİ-METALLAR MÖVZUSUNUN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ BİLİKLƏRİN SİSTEMLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Ə.N. Qurbanov, Ə.C. Məmmədzaadə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Təqdim olunan dərslər nümunəsində qeyri-metalların dövri-sistemdə mövqeyi, atomun elektron quruluşu baxımından metallarla oxşar və fərqli cəhətlərini təhlil etməklə qeyri-metalların ümumi xarakteristikası verilir. Bu dərslər şagirdlərin biliklərinin inkişaf etməsinə kömək edəcəkdir. Bu dərslərdə şagirdlər atom rabitəsinin dəyişməsinin qanunauyğunluğunu, elektromənfilik cədvəli əsasında müzakirə edirlər. Müəllim dərslərə aid qeyri-metal elementlərinin xassələrinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsinə aid əyani vəsaitlər və təcrübə nümunələri hazırlayır. Əyani vəsaitdən istifadə etməklə qeyri-metal elementlərinin elektron quruluşunun əsas xüsusiyyətləri, atom radiusu, elektromənfiliyin dəyişməsi, kristal qəfəsin tipləri və s. məsələlər öyrənilir. Müəllim müxtəlif çevrilmələrə aid tapşırıqlar icra etməklə şagirdlərin biliklərini ümumiləşdirir.

Dərsin planı:

Bilikverici: Qeyri-metalların dövri sistemdə mövqeyi və elektron quruluşu arasındakı asılılığı ümumiləşdirmək, qeyri-metallar haqda şagirdlərin öyrəndiklərini möhkəmləndirmək, qeyri-metal elementlərin üç formada olmasını: sərbəst atom halında, bəsit maddə və birləşmələri ümumi və ayrılıqda öyrənərək xarakteristikasına diqqət verməkdir.

İnkışafetdirici: Şagirdlərin zehni fəaliyyətini artırmaq, müşahidə və analiz aparmaq bacarığını, xassələrdəki oxşar və fərqli cəhətlərin səbəbini, onlar arasındakı əlaqəni, nəticə çıxarmaq, məlumat və elmi ədəbiyyatdan istifadə etmək bacarığını təkmilləşdirməkdir.

Tərbiyəedici: Öyrənilən hadisəyə müstəqil qiymət vermək, özünün və qrupla işdə öyrənilən materialı təhlil etmək, vərdisləri aşılamaq.

Dərsin məqsədi: Qeyri-metal atomlarının elektron quruluşu və əsas xüsusiyyətlərinə aid şagirdlərin biliklərinin sistemləşdirilməsi, bəsit maddələrin quruluş və xassələrinin fərqli olmasını öyrənmək və element – qeyri-metalların xassələrini ümumiləşdirməkdir.

Əyani vəsait: “Metal və qeyri-metalə aid diafilm, atom və molekulyar kristal qəfəslərinə aid modellər, oksigenlə doldurulmuş kolba, natrium, kükürd,

həvəngdəstə, qeyri-metal nümunələri, hidrogen, qrafit, qırmızı fosfor, xlor, brom, yod.

Materialı öyrənmək məqsədilə müəllim şagirdlərə dərslik və əlavə ədəbiyyat tapşırır. Dərsin əvvəlində ev tapşırıqları yoxlanılır, motivasiya yaradılır və dərsin məqsədi şagirdlərə aşağıdakı formada verilir:

- qeyri-metal elementlərinin dövrü sistemdə mövqeyi;
- qeyri-metal elementərin xassələrini analiz etmək və bacarıqları təkmilləşdirmək;
- qeyri-metal element atomlarının elektron quruluşunun fərqli xüsusiyyətləri;
- qeyri-metalların birləşmələrinin əsas xüsusiyyətləri;
- qeyri-metalların fiziki və kimyəvi xassələrinin əsas cəhətlərinin təhlili;
- qeyri-metallar haqqında şagirdlərin biliklərinin ümumiləşdirilməsi;

Müəllim elementlərin dörd növ elektron yarım təbəqələri ilə xarakterizə olunduğunu: s-elementlər ($s^1 - s^2$), p-elementlər ($p^1 - p^6$), d-elementlər ($d^1 - d^{10}$) və f-elementlərdən ($f^1 - f^{14}$) şagirdlərə əyani vəsaitdən istifadə edərək izahat verir. Bu yarımqrupların fiziki və kimyəvi xassələrindəki fərqi izah edir [1].

Dərsdə müəllim aşağıdakı məsələləri interaktiv metodla təhlil etməli və şagirdlərin biliklərini sistemləşdirməyə nail olmalıdır:

- qeyri-metal elementləri dövrü sistemin sağ yuxarı hissəsində yerləşir;
- qeyri-metal elementlər p-elementləri olub, xarici energetik səviyyədə $p^1 - p^6$ elektron yerləşir. p-orbitalın dolması təsirsiz qazlarda tamamlanır.

Şagirdlər atom radiuslarının dəyişməsinin qanunauyğunluğunu, elektromənfiliyi, cədvəldən istifadə edərək müzakirə edirlər. Müəllim qeyri-metal elementlərinin xassələrinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi üçün əyani vəsaitlər hazırlayır [2,3]:

- qeyri-metal elementlərinin dövrü sistemdə mövqeyi;
- qeyri-metal element atomlarının quruluşunun əsas xüsusiyyətləri;
- atom radiusu və elektromənfiliyin dəyişməsinin qanunauyğunluğu;
- kristal qəfəsin tipləri;
- kimyəvi xassələrin dəyişməsinin qanunauyğunluğu. (cədvələ bax)

Qeyri-metalların ümumi xarakteristikası.

$r_{at.}$ azalır, Elektrofənilik(EM) artır →						
$1s^1$						$He s^2$
H	ns^2p^1	ns^2p^2	ns^2p^3	ns^2p^4	ns^2p^5	ns^2p^6
	B	C	N	O	F	Ne
$r_{at.}$ -atom radiusu		Si	P	S	Cl	Ar
EM-elektrofənilik			As	Se	Br	Kr
☐ -atom kristal quruluşlu ☐ -molekulyar kristal quruluşlu				Te	J	Xe
					At	Rn

1. Təsirsiz qazlar bir atomludur. Bərk halda bu elementlər molekulyar kristal quruluş qəfəsi əmələ gətirir. Qeyri-metalların xassələri verilir:

a) Aşağıdakı qeyri-metallar ikiatomlu molekul əmələ gətirir: hidrogen, azot, oksigen, flüor, xlor, brom, yod. Atomlar qeyri-polyar kovalent rabitə ilə birləşir. Şagirdlər atomlar arası rabitənin uzunluğunun dəyişməsinin qanunauyğunluğunu müzakirə edirlər.

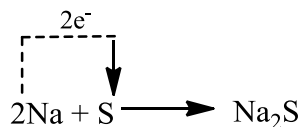
b) Molekulu çox sayda atomdan təşkil olunmuş maddələr: O_3 -ozon, P_4 -ağ fosfor, S_8 -rombik kükürd. Temperaturdan asılı olaraq S_8 - S_6 - S_4 - S_2 formalar mövcuddur. Şagirdlər "allotropiya"ya aid əyani vəsaitdən istifadə edərək P_4 və S_8 molekulunun quruluşunu müzakirə edirlər.

c) Bir çox qeyri-metal element atomları öz aralarında birləşərək nəhəng polimer molekul əmələ gətirirlər: $(C)_n$; $(Si)_n$; $(B)_n$. bu tip maddələr atom kristal qəfəsə malikdirlər. Atom kristal quruluşuna malik olan maddələr bərk halda dielektrikdir, yaxud elektrik cərəyanını pis keçirir, metal parlaqlığı yoxdur, istiliyi zəif keçirir, plastik deyil.

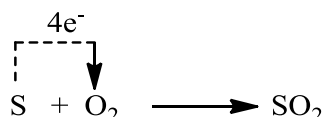
2. Molekulyar kristal quruluşuna malik maddələr: qaz (O_2 , O_3 , N_2 , H_2 , Cl_2 , F_2), maye (Br_2), asanlıqla uçucu bərk maddələr (P_4 , J_2 , S_8)-dir. Bütün atom kristal quruluşuna malik bərk maddələr yüksək temperaturda əriyir (C , B , Si).

3. Metallarla qarşılıqlı təsirdə qeyri-metallar həmişə oksidləşdiricidirlər.

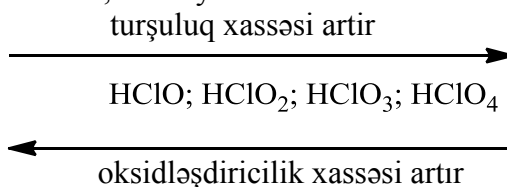
Müəllim natriumun kükürlə qarşılıqlı təsirini nümayiş etdirir. Həvəngdəstədə bir qədər kükürd kristalların xırda yayır, onun üzərinə kibrit başlığı böyüklüyündə natrium parçası daxil edir və qarışdırılır (ehtiyatlı olmalı, gözü qorunmalı, əlcək geyməli). Şiddətli reaksiya gedir.

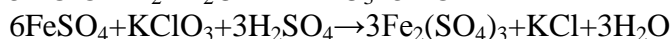
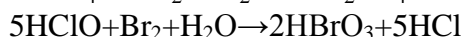
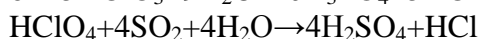
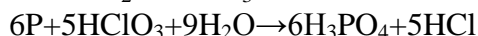
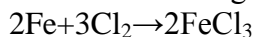
Bu reaksiyada kükürd oksidləşdiricidir. Kükürd həm də reduksiyaedici xassə göstərir:

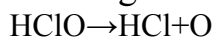
Şagirdlər qeyri-metal elementlərin oksidləşdirici və reduksiyaedici xassəsini müzakirə edirlər. Bunun üçün xlorun verilən reaksiya tənlikləri təhlil edilir. Müəllim xlor misalında turşuluq xassəsi ilə oksidləşdiricilik xassəsi arasında əlaqəni göstərməklə, reaksiya tənlikləri üzrə izah edir [4].

Aşağıdakı tənliklərdə xlor və onun oksigenli birləşmələri oksidləşdiricidir:

Burada hipoxlorit turşusunun (HClO) oksidləşdirici xassəsi onun parçalanaraq atomar oksigen əmələ gətirməsidir:

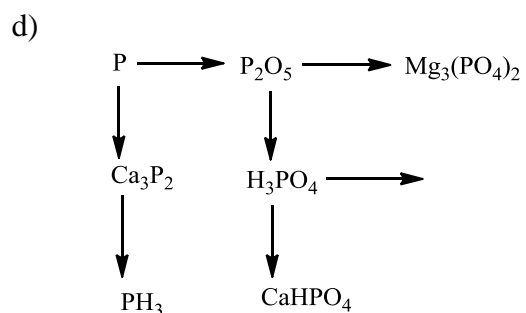
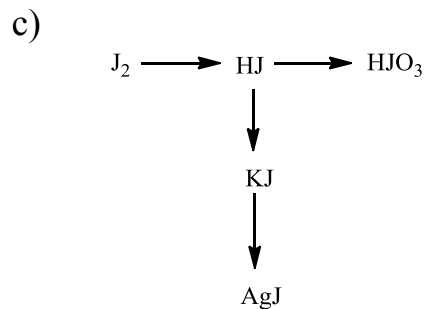
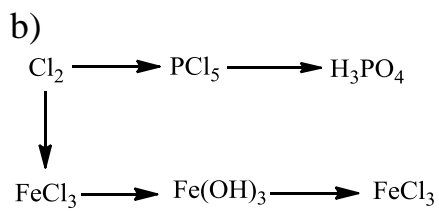
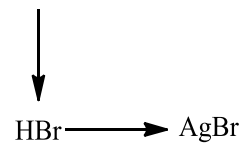
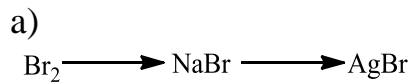
Yoxlama suallarla şagirdlərin mənimsəmə keyfiyyəti müəyyən edilir: lazım gəldikdə materialın təkrarı üçün metodika işlənir.

Şagirdlər üçün çatışmayan sahələr səviyyələrə bölünür:

Birinci səviyyə. Şagird faktik materialı bilir, lakin onun üçün nəzəri ümumiləşdirmə apara bilmir. Şagirdlərə eksperimental tapşırıqlar icra etmək tapşırılır. Eksperiment xarakterli tapşırıqların icrası şagirdlərin ümumiləşdirmələr aparmasına kömək edir.

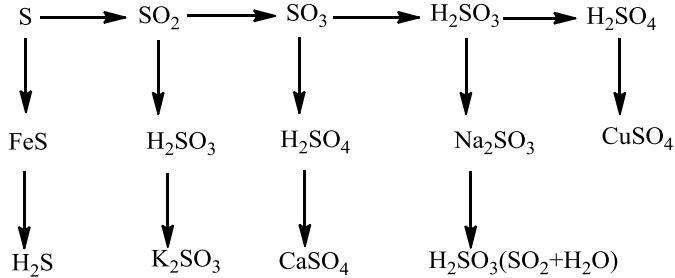
İkinci səviyyə. Şagird nəzəri məsələləri bilir, lakin ondan ayrı-ayrı konkret məsələlərin həllində istifadə edə bilmir. Bu halda təcrübələr aparmaq lazım gəlir.

Məsələn; bromdan, xlordan və yoddan, AgBr, AgCl və AgJ alınması sxem üzrə icra edilir.

Üçüncü səviyyə: Şagird konkret öyrənilən materialı bilir, lakin şərait dəyişdikdə öz biliyindən istifadə edə bilmir. Bu halda kursun müxtəlif bölmələrinə aid

eksperiment aparılmalıdır. Eksperiment qazanılan bilikləri möhkəmləndirir və sistemləşdirir. (sxem) [5,6]

Çox zaman ümumiləşdirmə söhbət formasında şagirdlərin bilikləri əsasında aparılır. Sonda tapşırıq verilir:

Suallar:

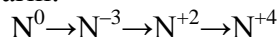
- Adi halda oksigen yarımqrup elementlərinin elektron quruluşu necədir?
- Kükürd atomu nüvəsində neçə neytron var?
- S^{4+} -ionunun xarici elektron təbəqəsində neçə elektron var?
- Kükürd hansı oksidləşmə dərəcələri göstərə bilər?
- Kükürdün maksimum oksidləşmə dərəcəsi neçədir?
- Hansı qeyri-metal atomu -1 və 0 oksidləşmə dərəcəsi göstərir?
- Sıra nömrəsi artdıqca qeyri-metalların oksidləşdiricilik xassəsi necə dəyişir?
- BaBr_2 , J_2 , Cl_2O_7 maddələrinin kristal qəfəslərinin tipini müəyyən edin.
- Aşağıdakı birləşmələrdə kimyəvi rəbitənin növünü müəyyən edin: HF , F_2 , HCl , NaCl , H_2S , SO_2

Keçilən materialın möhkəmləndirilməsi üçün şagirdlərə aşağıdakı suallara cavab vermələri tapşırılır:

- Ən kiçik atom radiusu olan qeyri metal hansıdır?
- Nüvə ilə ən çox davamlı əlaqədə olan elektronlu qeyri-metalı göstərin.
- İkinci və üçüncü dövr qeyri-metal elementlərinin valentlik imkanını göstərin.
- Qeyri-metal elementlərin: a) dövr, b) qrup daxilində xarakter xassələri necə dəyişir?
- Hansı qeyri-metal ancaq oksidləşdirici xassə göstərir?
- Qeyri-metal elementlərinin xassələrini xarakterizə edin.

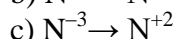
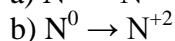
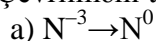
Müəllim qeyri-metal elementlərin mühüm xassələrini ümumiləşdirdikdən, şagirdlərdə biliklər sistemi yaratdıqdan sonra onlara tapşırıqlar verir.

1. Aşağıdakı çevrilmələri aparın:

Reaksiya tənliklərini elektron balansı üzrə əmsallaşdırın.

2. Çevrilməni tamamlayın:

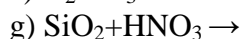
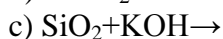
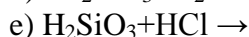
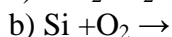
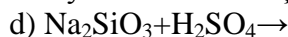
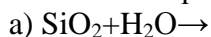

3. $\text{PH}_3 \rightarrow \text{P}_2\text{O}_5 \rightarrow \text{H}_3\text{PO}_4 \rightarrow \text{Na}_3\text{PO}_4$ çevrilməni tamamlayın.

4. $\text{N}_2 \rightarrow \text{NH}_3 \rightarrow \text{NO} \rightarrow \text{NO}_2 \rightarrow \text{HNO}_3 \rightarrow \text{NH}_4\text{NO}_3$ çevrilməsində gedən reaksiyanın şəraitini göstərin.

5. Almaz \leftrightarrow qrafit çevrilməsi şəraitini, onlar arasındakı fərqi göstərin.

6. Praktiki olaraq mümkün olan reaksiya tənliklərini seçin:

Müəllim məqsədinə nail olduqdan sonra yoxlama yazı işi aparır. Şagirdlərin biliklərini qiymətləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. М. В. Горский. Обучение основам общей химии. М., «Просвещение» 1991, с 55.

2. В. Я. Вивюрский. Заключительные уроки по химии в средней школе. М., «Просвещение» 1980

3. Н. М. Гаврусейко. О подготовке учащихся к практическим работам обобщающего характера // Хим. в шк. 1984, №2, с 44-48

4. Н. В. Гербенко, Г. М. Карпов. Из опытов формирования и развития при изучении темы «неметаллов» // Хим. в шк. 2014, №7, с 16-20

5. V. M. Məhərrəmov və b. Kimya dərslik 7-8-ci siniflər üçün. Bakı, 2015

6. Химия. Учебное пособие для учащихся. ред. Ю. Третьяков, М., «Просвещение» 1984, 230 с

А.Н. Гурбанов, А.Д. Мамедзаде
Развитие и система знаний при изучении темы неметаллов

АННОТАЦИЯ

Представленный пример помогает найти разницу и сходство общей характеристики неметаллов со строением атомов неметаллов в периодической системе. Этот урок поможет развитию знаний у учащихся. На этом уроке ученики на основе таблицы обсуждают законоположенное изменение атомной связи. Педагог готовит практические примеры и наг медные средства для изучение относящихся к уроку свойств неметаллический элементов и их обобщения. Использование наг медных средств изучаются особые свойства строение неметаллических элементов, радиус атома, изменение элементов, радиус атома, изменения электроотрицательности, типы кристаллических клеток и т.д. Совершая различные задания, относящихся к превращением элементов, педагог обобщает знания учеников.

A.N. Gurbanov, A.J. Mamedzadeh
**Systematic view and improvement of the knowledge
on the learning of non-metals**

ANNOTATION

The purpose of the introduced lesson sample is to present position of non-metals in periodic table and general characteristics of non-metals by analysing differences and similarities with respect to metals in terms of atomic structure. This lesson will help students to improve their knowledge. In this lesson, students discuss principle of nuclear correlation changes based on electronegativity chart. A teacher prepares illustrative means about lesson for learning of nonmetal elements characteristics, summary and practice samples. By using illustrative means, main characteristics of electron structure of nonmetal elements, nuclear radius, change of electronegativity, crystalline cage type etc. issues are learnt. The teacher summarizes students' knowledge by doing exercises about different transformations.

Açar sözlər: qeyri-metal, xlor, brom, fosfor, kükürd, elektromənfilik, kristal qəfəs, oksidləşdirici, səviyyə, çevrilmə

Ключевые слова: неметалл, хлор, бром, йод, фосфор, сера, электроотрицательность, кристаллическая решётка, окислитель, уровень, превращение

Key words: non-metal, chlorine, bromine, iodine, phosphorus, sulfur, electronegativity, crystal lattice, oxidized, level, transformation